

एप्रिल २०२२

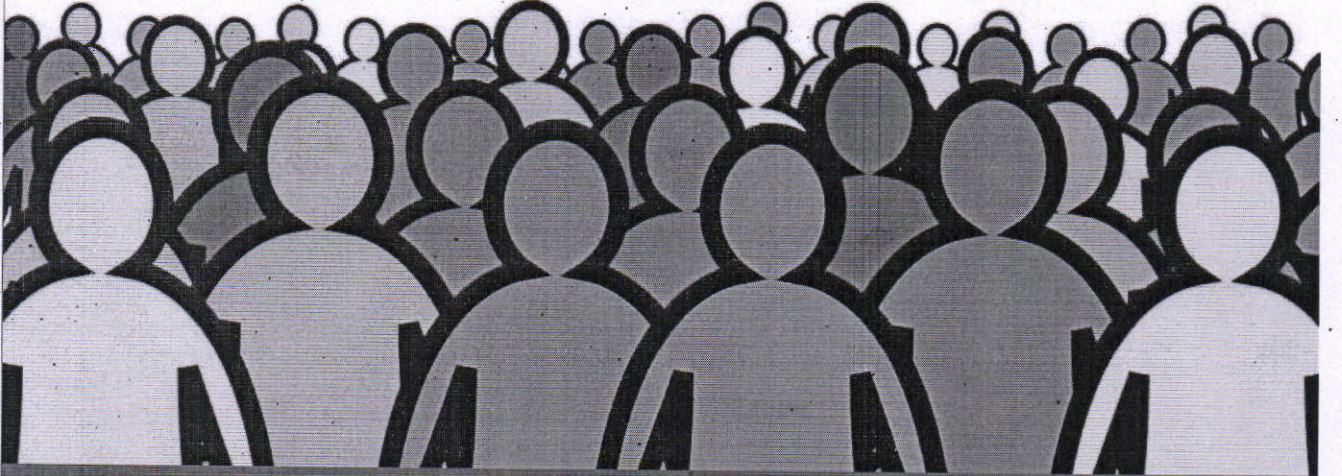
ISSN 2233-7745

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

मराठी समाजशास्त्र परिषद

कोविड (२०२० ते २०२२) कालावधीत आयोजित केलेल्या व्याख्यानांचे संकलन

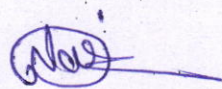
संपादक

प्रा. डॉ. नारायण कांबळे
अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद

कार्यकारी संपादक

प्रा. प्रियदर्शन भवरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बद्रीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना

PRINCIPAL
Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

एप्रिल २०२२

ISSN 2230-7745

मराठी समाजशास्त्र परिषद

समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका

कोविड (२०२० ते २०२२) कालावधीत
आयोजित केलेल्या व्याख्यानांचे संकलन

संपादक

प्रा. डॉ. नारायण कांबळे
अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद

कार्यकारी संपादक

प्रा. प्रियदर्शन भवरे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
बट्टीनारायण बारवाले महाविद्यालय, जालना

Dr. M. K. Umathe College
Nagpur - 440022

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	दिनांक	व्याख्याते	पृष्ठ क्र.
१	विशेष व्याख्यान दि. २७ सप्टेंबर २०२०	वक्ते : डॉ. उच्चम भोईटे, माजी कुलगुरू, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.	१
२	विशेष व्याख्यान दि. ६ डिसेंबर २०२०	वक्ते : डॉ. पी.जी. जोगदंड, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.	६
३	विशेष व्याख्यान दि. २५ जानेवारी २०२१	बदलत्या जगाच्या बदलत्या समाजशास्त्रीय संकल्पना वक्ते : डॉ. डी. श्रीकांत, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.	११
४	विशेष व्याख्यान दि. १ फेब्रुवारी, २०२१	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जाती निर्मूलनाचा विचार आणि वर्तमान परिस्थिती वक्ते : डॉ. सुरेश वाघमारे	१३
५	विशेष व्याख्यान दि. १९ फेब्रुवारी, २०२१	लोककल्याणकारी राजा: छत्रपती शिवाजी महाराज वक्ते : डॉ. व्ही.एल. एरंडे (सेवानिवृत्त प्राचार्य, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातूर)	१६
६	विशेष व्याख्यान दि. ४ एप्रिल २०२१, वेळ - स.१०.०० वा.	समाजशास्त्र पद्धतीचे नवीन नियम : अँथनी गिडेन्स मार्गदर्शक : डॉ. नारायण चौधरी, सेवानिवृत्त प्राध्यापक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक	२०
७	दि. ११ एप्रिल २०२१ वेळ: सकाळी १०.००	विषय : समाजशास्त्र डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व्याख्याते : डॉ. प्रदीप आगलावे, प्रमुख डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर.	२५
८	फुले शाहू आंबेडकर व्याख्यानमाला दि. १२ एप्रिल २०२१ वेळ सकाळी ११.०० वा.	विषय : महात्मा फुले यांचे राष्ट्रविकासातील योगदान व्याख्याते : प्रा.डॉ. जगन कराडे सचिव, अखिल भारतीय समाजशास्त्र परिषद, नवी दिल्ली. प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२७
९	फुले शाहू आंबेडकर व्याख्यानमाला दि. १३ एप्रिल २०२१	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री उद्धाराचे कार्ये आणि आजचे वास्तव प्राचार्या डॉ. मंजुषा पवार	३२
१०	एक दिवशीय संशोधन कार्यशाळा दि. २५ एप्रिल २०२१ सकाळी १०.०० ते १.३०	सत्र १ : शोध निबंध कसा लिहावा ? - डॉ. अनघा तेंडूलकर, उपप्राचार्य, सोफिया महाविद्यालय, मुंबई सत्र २ : शोध प्रबंध कसा लिहावा ? - डॉ. घनश्याम येळणे, संचालक, सामाजिक शास्त्रे विभाग, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.	३७
११	दि. १६ मे २०२१ रविवार वेळ १२.०० वा.	व्यक्तीपरिचय ग्रंथ प्रकाशन समारंभ मा.प्रा.डॉ.उत्तमराव भोईटे यांच्या शुभ हस्ते प्रमुख पाहुणे मा.प्रा.डॉ.जगन कराडे, प्रा.डॉ.सरोज आगलावे, प्रा.डॉ.राहुल भगत (संपादक, व्यक्ती परिचय ग्रंथ) प्रा.डॉ.नारायण कांबळे (अध्यक्ष, मराठी समाजशास्त्र परिषद)	४७

विशेष व्याख्यान
दि. १९ फेब्रुवारी, २०२१

लोककल्याणकारी राजा: छत्रपती शिवाजी महाराज

वक्ते : डॉ. व्ही. एल. एरंडे
सेवानिवृत्त प्राचार्य, महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि. लातूर

प्रारंभी मराठी समाजशास्त्र परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. नारायण कांबळे यांनी परिषदेच्या विविध उपक्रमांबद्दल प्रास्ताविकामध्ये माहिती दिली ज्यात संशोधन पत्रिका व इतर उपक्रमाच्या माध्यमातून संशोधकांना दर्जेदार माहिती देण्याचा प्रयत्न केला जाईल असे सांगितले.

डॉ. एरंडे यांनी लोककल्याणकारी राजा: छत्रपती शिवाजी महाराज या विषयाची मांडणी १) शिवाजी महाराजांच्या पूर्वीची सामाजिक, धार्मिक व राजकीय परिस्थिती. २) शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार सुरू करतानाची परिस्थिती आणि ३) सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक परिस्थिती बदलण्याकरिता शिवाजी महाराजांना कोणते प्रयत्न करावे लागले. अशा तीन भागांमध्ये करून त्यांनी आपले सविस्तर विवेचन मांडले.

कों. गोविंद पानसरे यांनी लिहिलेल्या 'शिवाजी कोण होता?' या ग्रंथाचा संदर्भ देत त्यांनी स्पष्ट केले की, सरंजामशाही काळात शिवाजी महाराजांमध्ये कोणते व असे काय वेगळेपण आहे? की त्यांना लोककल्याणकारी राजा म्हणून संबोधले गेले? जगातील एकमेव राजा सरंजामदार असूनही लोककल्याणकारी म्हणून सिद्ध झाला. तसेच रयतेला हा राजा आपला का वाटत

होता. त्यांच्याप्रती अशी कोणती निष्ठा होती? याचे उत्तर शोधणे आवश्यक आहे. तर तिसरा प्रश्न उपस्थित केला की 'आपण मेलो तरी चालेल, परंतु राजा जगला पाहिजे' असे जनतेला का वाटत होते? मावळ्यांना माहित होते की, त्यांना मरण येणार आहे. छत्रपतीचे सैनिक मरण्यासाठीच का लढले? यांची अशी कोणती निष्ठा होती? याचे उत्तर शोधले तरच लोककल्याणकारी राजा का म्हणतात हे आपणास समजेल असे डॉ. एरंडे यांनी सांगितले.

शिवाजी महाराजांच्या पूर्वीची महाराष्ट्रातील परिस्थिती अत्यंत वाईट, सरंजामदारीने पिचलेली होती. सरंजामदार, वतनदार हे जनतेवर जुलुम, अत्याचार, मनमानी करणारे होते. या व्यवस्थेत स्त्री ही उपभोग्य वस्तू मानली जात होती, स्त्री-पुरुषांना गुलाम मानले जात होते. 'आपण मालक आहोत असे समजून रयतेची लूट करणे हा आपला अधिकार आहे', असे वतनदार समजत होते. यामुळे सामाजिक अन्यायाची व धार्मिक दहशतवादाची परिस्थिती निर्माण झाली होती. १६४० मध्ये आदिलशहाचा सरदार 'मुरार जगदेव' यांनी पुण्याच्या भोवती गाढवांचा नांगर फिरवून त्याठिकाणी पहार रोवली आणि जनतेला सांगितले की, ही वस्ती किंवा जागा वस्ती करण्यासाठी योग्य

नाही. जो कोणी या ठिकाणी वस्ती करील त्याचा निर्वंश होईल.' अशा स्थितीमध्ये जनता जीवन जगत होती. ही परिस्थिती बदलण्याचा प्रयत्न छत्रपती शिवाजी महाराजांनी केला. 'आधुनिक महाराष्ट्रातील प्रबोधन' या ग्रंथांमध्ये लेखक रा.ना. चव्हाण असे म्हणतात की, छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यक्रांती करिता सामाजिक क्रांती केली त्यांनी ज्या लढाया केल्या हे महाराजांचे २० टक्के कार्य असून ८० टक्के कार्य सामाजिक, आर्थिक, भौतिक, कृषी विषयक आहे. हे महाराजांच्या चरित्रातून दिसून येते. शेतकऱ्यांचा वतनदारांकडून होणाऱ्या छळास पायबंद कसा घालता येईल यासाठी छत्रपतींनी प्रयत्न केले. शेजवळकर व कॉ. शरद पाटील असे म्हणतात की, महाराजांना वतनदाऱ्या नष्ट करणे शक्य नव्हते. परंतु ही वतनदारी नष्ट करून रयतेसाठी राज्य निर्माण करण्याची पार्श्वभूमी महाराजांची होती. १७ व्या शतकात खीला गुलाम म्हणून विकले जात असे. त्यांच्या चारित्र्याला, अब्रूला कोणतीही किंमत नव्हती. तिला स्वातंत्र्य, सुरक्षितता नव्हती. अशा या काळात 'खीवादा'ची मांडणी करणारा राजा म्हणून छत्रपती शिवाजी महाराजांना ओळखले जाते. खीला सन्मान मिळावा, त्यांना मानाचे स्थान मिळावे, प्रतिष्ठा मिळावी व माणूस म्हणून खीला जगता यावे. महाराजांचे हे विचार त्यांना निष्ठा देऊन गेले त्यामुळे ते लोककल्याणकारी राजा बनले. तत्कालीन व्यवस्थेत बहुजनांकरिता व सर्वसामान्यांकरिता धार्मिक व राजकीय अंधश्रद्धा जाचक ठरत होती. तसेच वतनदार, सरंजामदार यांच्या कडून सुटका होऊ शकत नाही, अशी स्थिती निर्माण झाली. यामुळेच शिवाजीमहाराजांचे वेगळेपण शोधावे लागते. छत्रपती शिवाजी महाराज रयतेचे राजे, कुळवाडीभूषण, बहुजन प्रतिपालक, क्षत्रिय कुलावंत होते. 'बहुजनांचा राजा' म्हणून शिवाजी राजाचा उल्लेख महात्मा फुलेंनी केला आहे. छत्रपती शिवाजी राजांनी सरंजामदारी व्यवस्थेकडून लोककल्याणकारी राजाकडे वाटचाल कशा पद्धतीने झाली याचे विवेचन डॉ. एरंडे यांनी केले. याप्रसंगी त्यांनी महाराजांचे तीन पैलू मांडले. १) महाराजांचे चरित्र, २) महाराजांची विचारसरणी आणि ३) महाराजांचे प्रजाप्रती असलेला व्यवहार किंवा कार्य पद्धती. छत्रपती शिवरायांनी प्रस्थापित समाजरचनेला विरोध करून समाजक्रांतीकडे वाटचाल केली म्हणून डॉ. आनंद पाटील म्हणतात १७ व्या शतकामधील पाटीलकी, वतनदारी, आदिलशाही आणि मोगलशाही यांना छेद देऊन प्रस्थापितांविरुद्ध राज्य स्थापित केले. चंद्रशेखर शिखरे म्हणतात की, महाराजांनी आपल्या संपूर्ण कारकिर्दीमध्ये दोन-तृतीयांश संघर्ष आपल्या स्वकीयांविरुद्ध केला. त्यामध्ये मराठा वतनदार, मराठा सरदार यांच्या बरोबर केला, कारण हे मराठा स्त्रियांवर जुलूम करणारे, अत्याचार व बलात्कार करणारे होते. शेतकऱ्यांवर, कष्टकाऱ्यांवर अत्याचार करणारे होते, त्यांच्या वतनदाऱ्या होत्या, ते मालक होते. म्हणून त्यांनी या प्रस्थापित सत्ता रचनेला विरोध केला.

दुसरा संघर्ष त्यांनी मोगलांविरुद्ध केला. हा संघर्ष पाहिला तर त्यांची 'लोककल्याणकारी राजा' ही प्रतिमा निर्माण होते किंवा समोर येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांची 'कुळवाडीभूषण' आणि 'बहुजन प्रतिपालक' ही प्रतिमा निर्माण झाली. ही प्रतिमा का निर्माण झाली? तर कॉ. गोविंद पानसरे म्हणतात की, 'महाराजांच्या स्वराज्याचा केंद्रबिंदू बहुजन समाज व शेतकरी समाज हा होता. म्हणून ते कुळवाडीभूषण होते.' त्यांनी सरदारांच्या लूटीला विरोध केला' जे सरदार छोट्या शेतकऱ्यांची लूट करत होते. तुम्हाला शेतकऱ्यांकडून अतिरिक्त कर वसूल करता येणार नाही, पिकलं नाही तर शेतसारा वसूल करता येणार नाही, दुष्काळ पडला तर शेतसारा माफ करावा लागेल, उत्पन्न पाहून शेतसारा लावावा. अशा स्वरूपाच्या वतनदारांच्या आर्थिक जाचाला प्रतिबंध घालून लोककल्याणकारी व्यवस्था महाराजांनी निर्माण केली. म्हणून त्यांना कुळवाडीभूषण असे संबोधले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांना 'बहुजन प्रतिपालक' असे म्हटले जाते. महाराजांनी अस्पृश्यता, भेदभाव आणि शुद्रता मानली नाही. म्हणून त्यांच्या सैन्यामध्ये अठरापगड जाती-धर्माचे सैनिक आढळतात. यामुळे त्यांना बहुजन प्रतिपालक असे म्हणतात. चंद्रकांत शिखरे असे लिहितात की, 'महाराजांचे सैनिक हे बहुजन समाजातील आहेत. त्यांनी मराठा क्षत्रियांना बाजूला सारून रामोशी, कोळी, सोनकोळी, मुस्लिम, बेर, महार, मांग, माळी यासारख्या जातींमधून व शेतकऱ्यांमधून आपल्या सैनिकांची नेमणूक केली. म्हणजेच महाराजांनी कष्टकऱ्यांना क्षत्रिय बनविले. त्यांना स्वराज्याचा महत्त्वाचा भाग बनविले. म्हणून महाराजांना रयतेच्या निष्ठा प्राप्त झाल्या व महाराज बहुजन प्रतिपालक व कुळवाडीभूषण बनले.'

समाजक्रांतीकारी राजा

छत्रपती केवळ योद्धे नसून नव-समाजरचनेचे व नव्या कृषीरचनेचे जनक होते. महाराजांनी शेतकऱ्यांसाठी महाराष्ट्रामध्ये नव्या कृषीरचनेची संस्कृती निर्माण केली. त्याची आजही अनुभूती आपल्याला येते. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी आपल्या अधिकाऱ्यांना आज्ञापत्रे लिहिली. तसेच महाराजांनी एका पाटलांना लिहिलेल्या आज्ञापत्राचा उल्लेख केला. तुमची पाटीलकी ही रयतेच्या हितासाठी सोपविलेली जबाबदारी आहे, तुम्ही पाटील असून रयतेचे मालक नाहीत. म्हणून तुमच्याकडे काहीही शिल्लक राहिले नाही तरी चालेल, परंतु माझ्या स्वराज्यात कोणीही उपाशी राहता कामा नये.

कोणत्याही शेतकऱ्याला अडवू नये, त्यांना कर्ज द्यावे, स्वराज्यात नव्याने दाखल झालेल्या शेतकऱ्यांना नांगर, बी-बियाणे, आर्थिक मदत करा. अशा प्रकारचा आदेश महाराजांनी पाटलांना केला. यातून महाराजांची रयतेचेप्रतीची निष्ठा दिसून येते. म्हणून शेतकऱ्यांची लेकर महाराजांच्या सैन्यामध्ये गेली. 'आपण मेलो तरी चालेल, पण आपला हा पोशिंदा राजा जगला पाहिजे.' अशी भावना या शेतकऱ्यांची, कष्टकऱ्यांची बनली.

म्हणून शिवा नाव्ही, बाजीप्रभू, तानाजी मालुसरे यांच्यासारखे सैनिक तयार झाले. अशा प्रकारची लोककल्याणकारी निष्ठा महाराजांच्या चरित्रातून दिसते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी राज्यक्रांती ऐवजी समाजक्रांती केली. त्यांनी स्वराज्यासाठी पोषक ठरेल अशी सामाजिक पार्श्वभूमी तयार केली. यातून महाराजांची चांगली प्रतिमा निर्माण झाली. विशेषतः शेतकरी, कष्टकरी व स्त्री रक्षक म्हणून त्यांची प्रतिमा निर्माण झाली. डॉ. गोविंद पानसरे लिहितात की, एका स्त्रीवर बलात्कार केला म्हणून सखुजी गायकवाड यांना शिक्षा दिली. ज्यांच्या बळावर स्वराज्य निर्माण करणार आहोत, अशांना शिक्षा देण्यासाठी समान न्यायावर निष्ठा लागते. ती महाराजांकडे होती. 'किल्लेदार, सुभेदार आपला असला काय?, स्त्री स्वकीय किंवा परकीय असली काय? व शत्रूची असली तरी स्त्रीच्या अब्रूला हात लावण्याचा अधिकार मी तुम्हाला दिलेला नाही.' यातून महाराजांचा महिलांप्रती असलेला आदर स्पष्ट होतो. जेथे महिलांना प्रतिष्ठा नसेल तेथे स्वराज्य स्थापन करण्याचा अधिकार मला नाही असे महाराज म्हणतात.

म्हणजेच बहुजन स्त्रिया, शेतकरी, शूद्रातिशूद्र, अस्पृश्य या चार घटकांच्या कल्याणासाठी महाराजांनी आपले स्वराज्य व सत्ता वापरली. छत्रपती शिवरायांच्या विचारसरणीमध्ये समाजक्रांती, नव-समाजरचना आणि नवी कृषी संस्कृती या तीन गोष्टी दिसतात. आपल्यास रयतेचे राज्य, लोककल्याणकारी राज्य निर्माण करायचे असेल तर समाज आपल्या सोबत हवा, म्हणून त्यांनी अठरापगड जातींना सोबत घेतले प्रसंगी आपल्या समाजाचा विरोध पत्कारला परंतु दौलत खान सारख्या अनेकांना प्रमुख बनविले. जे लोक शेती व समुद्रावर जीवन जगत होते त्यांना क्षत्रिय बनविले. महाराजांनी रयतेच्या कल्याणासाठी संतेचा वापर केला. यावेळी घोरपडे, शिर्के, निंबाळकर, खेडसावंत हे सर्व मराठे महाराजांच्या विरोधात गेले. तरीही महाराजांनी त्याचा विचार केला नाही. या त्यांच्या विचारसरणीतून लोककल्याणकारी धोरण जाणवते. १७ व्या शतकात देशांमध्ये गुलामगिरीची प्रथा सुरू होती. त्यांनी गोव्याचे डच, पोर्तुगीज यांना पत्र लिहिले. त्यात महाराज असे म्हणतात की, बादशहाच्या काळात स्त्री पुरुषांची खरेदी-विक्री होत असे, परंतु माझ्या काळात हे होऊ देणार नाही किंवा माझे सैनिक तुम्हाला खरेदी-विक्री करू देणार नाहीत. जी प्रथा या सरंजामदारी व वतनदारी व्यवस्थेत सर्रासपणे चालू होती त्याला प्रतिबंध घालण्याचे काम महाराजांनी केले यातून त्यांची सामाजिकक्रांतीची व सामाजिक न्यायाची भूमिका स्पष्ट होते.

महाराजांना लोककल्याणकारी राजा संबोधण्याचे कारण म्हणजे शोषणमुक्त बहुजन समाजरचना होय. ते कोणत्याही समाजातील धार्मिक, आर्थिक, लैंगिक शोषणाच्या विरोधात होते. म्हणून त्यांनी स्वराज्यामध्ये शोषणमुक्त समाजाचा आग्रह धरला. शेतकरी, स्त्रियांचे शोषण कोणीही करणार नाही याचे

फर्मान महाराजांनी काढले होते हे स्पष्ट करतांना त्यांनी चिपळूनचा प्रसंग अधोरेखित केला.

महाराजांचा चिपळून येथे सैनिकांचा तळ होता. त्यास त्यांनी आज्ञापत्र पाठवले होते. त्यात ते म्हणतात की, 'आता उन्हाळा पडत आला आहे, तुम्हाला अन्नधान्य कमी पडत असेल, परंतु तुम्ही कोणीही लूट करायची नाही किंवा शेतकऱ्यांच्या शेतामध्ये चोरी करायची नाही. त्यांच्याकडून पैसे देऊन अन्नधान्य खरेदी करावी. नसता जनता असे म्हणेल की यांच्यापेक्षा मोगल बरे.' अशाप्रकारची सक्त ताकीद महाराजांनी सैन्याला दिली होती. महाराजांनी स्त्रियांच्या शोषणाला पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शत्रूच्या स्त्रीला सुद्धा सन्मान दिला. किल्लेदार सावित्रीबाई व रायभागी हे त्यांचे उत्तम उदाहरण सापडते. म्हणजे महाराज अन्याय व शोषण सहन करत नाहीत म्हणून ही व्यवस्था लोककल्याणकारी होती असे अधोरेखित होते.

१६४० मध्ये जगदेवच्या पराक्रमामुळे पुणे सोडून गेलेल्या रयतेस महाराज नवी रयत असे संबोधतात. यासाठी त्यांनी आज्ञापत्र काढले. 'स्वराज्यामध्ये जी नवी रयत सामील झाली आहे, त्यांना कसण्यासाठी जमिनी द्या, त्यांना त्यासाठी लागणारे साहित्य, बैलगाडी, लाकूड-फाटा, बी-बियाणे आणि पैसे द्या. यातून ते शेती करू शकतील हा सामाजिक परिवर्तनाचा व सामाजिक न्यायाचा प्रवाह महाराजांनी तयार केला. तत्कालीन समाजव्यवस्थेने सर्व बहुजन समाजाला प्रतिष्ठा, सन्मान व जीवन नाकारले गेले होते. यासाठी महाराजांनी महार, मांग, रामोशी, मदारी, साळी, कोळी, बंजारा, नाव्ही आणि मुस्लिम यासारख्या असंख्य जातींना क्षत्रियत्व प्राप्त करून दिले. महाराजांनी यांना शुद्र किंवा अस्पृश्य न मानता आपले सवंगडी मानले. त्यांना स्वराज्याचा घटक मानले. या संदर्भात डॉ. आनंद पाटील व मुजुमदार असे म्हणतात की, 'महाराजांच्या या वर्तनामुळे समाजातील स्पृश्य-अस्पृश्य हे अंतर कमी होऊन, जातीयता व अस्पृश्यता महाराजांच्या काळात कमी झाली.' छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सर्व बहुजन समाजास वतनदारांच्या आणि सरंजामदारांच्या गुलामीतून मुक्त केले. म्हणून महाराजांना रयत आपली मानत होती. तत्कालीन समाजव्यवस्थेत असलेल्या वतनदाच्या महाराजांनी नष्ट केल्या. त्यांनी संपूर्ण आयुष्यात रयतेचे कल्याण पाहिले.

१७ व्या शतकात महाराजांनी निर्माण केलेले स्वराज्य व इतर मोघलाया यामध्ये फरक जाणवतो. कारण महाराजांनी स्वतः स्वराज्य निर्माण केले. तेही रयतेच्या जीवावर. त्यांनी शोषणमुक्त समाज आणि सामाजिक न्याय यावर आधारित समाजरचना निर्माण केली. स्वराज्यात असलेली जुनी कर पद्धती बंद करून नवीन कर पद्धती निर्माण केली. ती पूर्ण पद्धती बहुजनांच्या हिताची होती. छत्रपती शिवरायांचे चरित्र, विचार आणि व्यवहार या तीनही पातळीवरती जगाच्या पाठीवर एकमेव

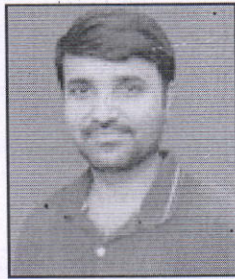

राजा होता. त्यांचा संपूर्ण व्यवहार सामाजिक न्याय, शोषणमुक्त समाजाची रचना करण्यावर होता म्हणून त्यांनी प्रस्थापितांना बाजूला करून बहुजनांना सोबत घेऊन स्वराज्याची निर्मिती केली. महाराजांनी शेतकरी, कष्टकरी व स्त्रियांना सन्मान व प्रतिष्ठा मिळवून दिली. तत्कालीन कालखंडात महाराजांनी शेतकऱ्यांना जमिनी दिल्या, कर पद्धतीत बदल केला, दुष्काळामध्ये होरपळलेल्यांना मदत केली, शेत सारा पद्धतीत बदल केला, शेती साहित्य दिले. यातून त्यांची कार्यपद्धती बहुजन समाजाच्या हिताची व कल्याणासाठीची होती असे दिसते. महाराजांनी शूद्र समजल्या जाणाऱ्या समाजास आपले सैनिक बनवून त्यांना सैन्याचा प्रमुख बनविले त्याला प्रतिष्ठा मिळवून दिली, त्यांना स्वराज्याचे घटक बनविले यातूनच त्यांचा लोककल्याणकारी दृष्टिकोन दिसतो. त्यांची संपूर्ण आज्ञापत्रे पाहिली तर त्यात केवळ आणि केवळ शेतकरी, गुलामगिरी, अत्याचार, शोषण यांच्या विरोधात होती. त्यांची संपूर्ण कार्यपद्धती शूद्र व कष्टकरी समाजाला प्रतिष्ठा मिळवून देण्याची होती.

महाराजांना कुळवाडीभूषण, बहुजन प्रतिपालक, कुलावंत आणि गो-ब्राह्मणप्रतिपालक ही विशेषणे लावली आहेत. यातील गो-ब्राह्मण प्रतिपालक हे विशेषण नंतर खोडसाळपणाने लावण्यात आले. ते गो-ब्राह्मणप्रतिपालक नव्हते, तर बहुजनप्रतिपालक होते. जून १६७४ मध्ये महाराजांचा पहिला राज्याभिषेक वैदिक पद्धतीने केला. कॉ. शरद पाटील असे म्हणतात की, 'महाराजांनी जाणीवपूर्वक शाक्त धर्मीय पद्धतीने दुसरा राज्याभिषेक केला.' हा राज्याभिषेक करण्याचा महाराजांचा हेतू होता की, त्यांना बहुजनांची निष्ठा प्राप्त करायची होती. 'मी ब्राह्मणांचा राजा किंवा गो-ब्राह्मणप्रतिपालक ही प्रतिमा त्यांना नष्ट करायची होती. तर मी बहुजनांचा, शूद्रातिशूद्रांचा, शेतकऱ्यांचा, कष्टकऱ्यांचा, सर्वसामान्यांचा, रयतेचा राजा आहे.' हे सिद्ध करायचे होते. म्हणून महाराज कुळवाडीभूषण व बहुजन प्रतिपालक होते. हिंदवी स्वराज्याची संकल्पना ही स्पष्ट करताना ते म्हणाले; 'हिंदवी स्वराज्य' म्हणजे हिंदूंचे राज्य नसून 'एतदेशीय' राज्य होय. हा शब्द धर्मवाचक नसून प्रदेश वाचक आहे. आपलं स्वराज्य या अर्थाने हिंदवी स्वराज्याची संकल्पना महाराजांनी वापरली. म्हणून ते धार्मिक

जरी असले, तरी सर्वधर्म समावेशकता मानणारे होते. महाराज मुस्लीम विरोधी नव्हते हिंदू-मुस्लिम वाद हा धार्मिक नसून तो राजकीय होता.

महाराजांना 'क्षत्रिय कुलावंत' असे विशेषण लावले जाते यामागे त्यांची लोककल्याणकारी निष्ठा दिसून येते कारण महाराजांनी अठरापगड जातींना क्षत्रियत्व प्राप्त करून दिले. त्यांच्या हातात तलवारी, भाले दिले. प्रसंगी नांगरही दिला. म्हणून ते क्षत्रिय कुलावंत ठरतात. महाराजांनी १६७६ मध्ये 'प्रभानवल्ली'च्या सुभेदाराला लिहिलेल्या एका अज्ञापत्रामध्ये असे लिहिले की, 'पाटील रयतेकडून भाजीच्या एका देठाची ही अपेक्षा न ठेवता तुम्ही योग्य वर्तन करावे, त्यांना बी-बियाणे, नांगर, बैल नसतील तर त्यांना बिनव्याजी कर्ज किंवा आवश्यक वस्तू खरेदी करून द्याव्यात, त्यांनी कर्ज फेडले नाही तर त्यांच्या शेतावर व घरावर जप्ती आणू नये.' अशा प्रकारच्या कष्टकरी व शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी निर्णय घेतले. महाराजांची सामाजिक न्यायाची भूमिका आजपर्यंत एकाही इतिहासकाराने समोर आणली नाही. याची खंत डॉ. एंड्रे सरांनी बोलून दाखवली. महाराजांचा खरा इतिहास महात्मा फुले यांनी समोर आणला. महाराजांनी नेहमी सामाजिक न्यायाची भूमिका घेतली. कोणावरही अन्याय अत्याचार होणार नाही, शोषण होणार नाही याची दक्षता महाराज घेत असत. महाराजांनी शोषणमुक्त समाजाची रचना निर्माण केली. म्हणून ते समाजक्रांतिकारक, लोककल्याणकारी व नवसंस्कृतीचे जनक झाले. लोकशाहीत 'नव-सरंजामदारी' राजकीय व्यवस्था निर्माण झाली आहे. महाराजांच्या विचारांचे स्मरण करून 'प्रजाहितदक्ष' राजकीय व्यवस्था निर्माण झाली पाहिजे. शौर्यवान, पराक्रमी, ध्येयवादी, परिवर्तनवादी, पर्यावरणवादी राजा पुन्हा होणे नाही असे सांगून शिवाजीराजांच्या विचारांचा विपर्यास करणाऱ्या लोकांपासून जनतेला दूर ठेवणे गरजेचे आहे म्हणून संशोधकांनी महाराजांचा खरा इतिहास समोर जनते समोर आणावा अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली. सूत्रसंचालन डॉ. स्निग्धा कांबळे यांनी तर आभार डॉ. वेदप्रकाश मलवाडे यांनी मानले. याप्रसंगी परिषदेचे सर्व कार्यकारिणी सदस्य यांचेसह बहुसंख्येने श्रोतावर्ग ऑनलाइन उपस्थित होता.

अहवाल लेखन

डॉ. विनोद बी. खेडकर

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर-२२

khedkarvinod09gmail.com

9421537123 / 9423724701

